

AWLV-Nieuwsbrief – september 2013

Redactie: Joanneke Hees en Robert Hirschel

nummer 35

Van de redactie

Nu na een warme zomervakantie alle activiteiten in september weer volop van start gaan, wil ik natuurlijk allereerst wijzen op de Open Monumentendag dit weekend. Er zijn weer heel wat interessante monumenten te bezoeken en ook de A WL V is er als vanouds bij met een stand.

Voor de liefhebbers van lezen is er genoeg boekennieuws: over ons binnenkort te verschijnen boek over boerderij Noorthey, het nieuwe Romeinse kookboek van Claudia Vandepoel en het boek over Romeinse keizers van de heer Fölting.

Robert Hirschel doet verslag van de Algemene Ledenvergadering, het Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg is eindelijk heropend na de verbouwing, en de werkgroep organiseerde een geslaagde excursie naar het Duitse Ahrweiler.

Maar tussen al deze activiteiten ontbreekt ook het echte archeologische werk niet: Martin van Rijn brengt verslag uit van twee onderzoeken in de gemeente en Evert en Thea van de Graaff zijn enthousiast over hun door de A WL V gedetermineerde Romeinse vondsten van Forum Hadriani.

Ik wens u veel leesplezier!

Joanneke Hees

Open Monumentendag

Aanstaande **zaterdag 14 september** is het Open Monumentendag, met dit jaar als thema Macht & Pracht. Vanzelfsprekend is de A WL V weer vertegenwoordigd met een stand naast de Oude Kerk in Voorburg. Speciale aandacht zal uitgaan naar de vondsten van boerderij Noorthey in Leidschendam, waar de A WL V in 2000 en 2001 een archeologisch onderzoek heeft uitgevoerd, dat binnenkort in boekvorm zal verschijnen (zie hieronder).

Om 10.00 uur geeft wethouder Heleen Mijdam het officiële startsein bij Hofwijck en Westeinde 6. Het programma duurt tot 17.00 uur. Voor meer informatie over het programma en de opengestelde monumenten kunt u terecht op www.omd-lv.nl.

Joanneke Hees

Binnenkort: boek over boerderij Noorthey

U hebt er in de afgelopen nieuwsbrieven al meerdere malen over kunnen lezen: de laatste paar jaar is veel tijd besteed aan de uitwerking van de vondsten van boerderij Noorthey in Leidschendam. Onder de bezielende leiding van Wim van Horsen is er een fraaie publicatie tot stand gekomen, die binnenkort zal verschijnen. Bij onze stand op Open Monumentendag kunt u vast een voorproefje krijgen van het boek.

A WL V-leden zullen het boek t.z.t. gratis ontvangen en voor nieuwe leden hebben we een mooie aanbieding tijdens Open Monumentendag. Dus bent u nog geen lid? Dan is dit een goede gelegenheid om u aan te melden!

Zodra de verschijningsdatum van het boek bekend is, hoort u daar vanzelfsprekend meer over.

Joanneke Hees

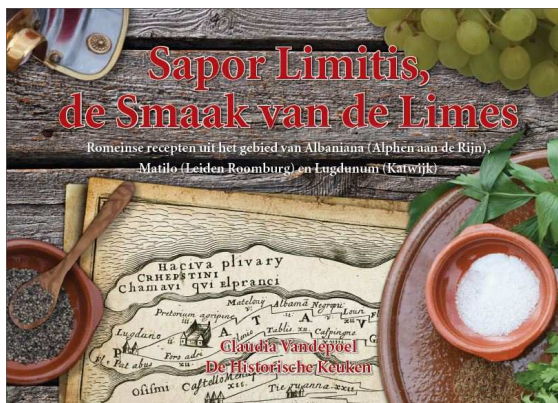
Sapor Limitis, de Smaak van de Limes

Vers van de pers: op donderdag 5 september is het boek *Sapor Limitis, De Smaak van de Limes. Romeinse recepten uit het gebied van Albaniana (Alphen aan de Rijn), Matilo (Leiden Roomburg) en Lugdunum (Katwijk)* verschenen, van de hand van Claudia Vandepoel (De Historische Keuken). Het is een Romeins kookboek met recepten van

plaatselijke ingrediënten, waarvoor zij heeft samengewerkt met producenten van streekproducten uit de Leidse Ommelanden en het Groene Hart. Het boek is tijdens de opening van archeologisch park Matilo (Leiden-Roomburg) gepresenteerd. Het is een zeer fraai vormgegeven geheel geworden met smakelijke recepten.

Het kookboek zal op Open Monumentendag verkrijgbaar zijn bij de stand van de AWLV (prijs: € 24,95). Meer informatie vindt u binnenkort op www.dehistorischekeuken.nl.

Joanneke Hees

Korte impressie algemene ledenvergadering

Op woensdag 22 mei jl. hebben 18 leden en een gast de moeite genomen om naar de werkruimte te komen voor het jaarlijkse ritueel van de algemene ledenvergadering. Een mooie opkomst die de betrokkenheid van onze leden bij de vereniging toont en dat terwijl er na afloop geen lezing zou zijn. Routineus stelde onze voorzitter Kees van der Brugge de verschillende agendapunten aan de orde. Vragen van de leden werden zoveel mogelijk beantwoord. Naar aanleiding van een ingelast agendapunt hebben enkele leden aangeboden om samen met het bestuur een beleidsplan voor de toekomst van de vereniging op te stellen.

Een ander ingelast agendapunt betrof de aanbidding van een boek over Romeinse keizers door de heer Fölting die speciaal daarvoor naar de vergadering was gekomen. Onze voorzitter heeft dit mooie geschenk in grote dank aanvaard en toegezegd dat het boek een plaats zal krijgen in onze bibliotheek.

De vergadering werd besloten met een geanimeerde borrel.

Robert Hirschel

De heer Fölting overhandigt zijn boek aan bestuurslid Joanneke Hees (foto: Alexandra Oostdijk).

Boek over Romeinse keizers

In *Beknopt overzicht van de levens van Caesar en de eerste 26 keizers van het Romeinse Rijk, deel I, 49 v.Chr.-235 n.Chr.*, geschreven door de heer H.P. Fölting, passeren 27 machthebbers de revue. Gestreefd is bij ieder van de hier behandelde keizers een zo volledig mogelijk beeld te verstrekken van alles wat bekend is betreffende hun levensloop, naaste familie, functies, militaire carrière, uitspraken, publicaties, veroveringen, privé-paleizen, kunstschatten, reizen, uitgegeven munten etc. In talrijke voetnoten wordt de herkomst van al deze gegevens vermeld. Ook komen veel bouwwerken aan de orde, die gedurende hun bewind in het gehele rijk, van de Muur van Hadrianus (gelegen in het noorden van Engeland) tot in Syrië, tot stand zijn gekomen. Met speciale aandacht voor alle castella die in het huidige Nederland in de hier behandelde periode gebouwd zijn.

Bij iedere keizer wordt bovendien een beknopt overzicht gegeven van belangrijke gebeurtenissen in zijn regeerperiode, zoals vulkaanuitbarstingen (Pompeii, Herculaneum), branden en lotgevallen van tijdgenoten (Christus en zijn discipelen; de grote dichters, kunstenaars, architecten, astronomen, juristen, medici, heiligen etc.) met hun belangrijkste publicaties. Tenslotte wordt beschreven hoe de herinnering aan deze keizers na de Oudheid soms voortleeft in opera's, toneelstukken, romans en beeldende kunst. Ook wordt in het

werk nog een aantal opgravingen vermeld, waaronder drie spectaculaire vondsten in (de omgeving van) Den Haag: een statio (militaire wachtpost) aan de Scheveningse weg, vier Romeinse mijlpalen in Wateringen en een insteekhaven in Voorburg.

Dit naslagwerk is tot stand gekomen na een 14 jaar durend onderzoek door de auteur (1940), oud-medewerker Hoge Raad van Adel; hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van circa 1750 publicaties van anderen. Dankzij drie uitvoerige registers (op namen van personen, aardrijkskundige namen en onderwerpen) worden de talrijke details toegankelijk gemaakt.

In **deel II** worden nog zes keizers uit de periode 235–476 na Chr. behandeld (Aurelianus, Diocletianus, Maximianus, Constantijn de Grote, Theodosius de Grote en Honorius); daarnaast zullen 114 afbeeldingen (in kleur) op A4-formaat worden opgenomen, alsmede een uitvoerige lijst van aanvullingen en verbeteringen op deel I.

Deel I is verkrijgbaar in de boekhandel (ISBN 978-94-91168-46-8) of rechtstreeks via www.denieuwehaagsche.nl voor € 27,50.

Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg

Na een lange periode van verbouwen werd het Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg op 21 juni eindelijk officieel heropend. De ruimte van de naastgelegen voormalige fietswinkel is nu toegevoegd aan het museum, waardoor het tentoonstellingsoppervlak significant is toegenomen. Bovendien is er aan de bestaande ruimtes ook flink verbouwd en heringericht en er is een lift geplaatst voor invaliden. De Romeinzaal is verhuisd en anders vormgegeven en op de gang boven is een rij vitrines gewijd aan de Stadsbakens.

De wethouders openen de tentoonstelling (foto: Idsard Bosman).

De openingshandeling werd verricht door de wethouders Peter van Ostaijen en Heleen Mijdam, die symbolisch het laatste muurtje door mochten breken. De openingsexpositie in de nieuwe tentoonstellingsruimte was gewijd aan Theo van Wijngaarden, een befaamde Nederlandse schilderijenvervalser.

Dit was echter ook meteen de laatste tentoonstelling van conservator/directeur Mark van Hattem. Met teleurstelling heeft de AWLV kennisgenomen van het besluit van de gemeenteraad om de subsidie van het Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg dusdanig te korten dat de professionele staf niet langer in dienst kan blijven. Net nu het museum na een geslaagde renovatie een nieuwe start maakt, is het zeer betreurenswaardig dat de broodnodige kennis, ervaring en leiding van de conservator/directeur moeten verdwijnen. Hoe enthousiast vrijwilligers ook zijn, zij kunnen het ontstane gat niet voldoende opvullen en de continuïteit en kwaliteit wat betreft het tentoonstellingsbeleid, collectiebeheer en museaal netwerk niet garanderen. Wij hopen dan ook van harte dat de gemeente er alles aan zal doen om een einde te maken aan deze onwenselijke situatie.

Joanneke Hees en Robert Hirschel

Raadhuisstraat 2

Op maandag 10 juni t/m woensdag 12 juni 2013 heeft archeologisch bureau Syntegra diverse proefsleuven gegraven op het terrein van Rustoord aan de Raadhuisstraat in Voorburg.

Uit historisch onderzoek is gebleken dat op het terrein sinds 1600 tot ca. 1930 een pastorie stond. De pastorie is in 1933 gesloopt. Uit het rijksarchief blijkt dat in 1610 sprake is van een pastorie. In de stukken staat o.a. het volgende vermeld:

‘seeckere huysinge, erve ende tuyn, stallinge ende somerhuys in den selven thuynde... gelegen in den dorpe van Voorburch voorzijde aan de zuytzijde van de Heerstraat, streckende voor van dezelve zuytwaart op tot achter in de buyrsloot, die den voornoemden cooper neffens andere gebuyren met een schip medts mach gebuyren, belent aan d’eene zijde ten oosten het uypadt van’t pastorys-huys...’

Tevens heeft er in de jaren 1975 een noodschool (St. Jozefschool) gestaan.

Bij de opgraving werd o.a. het volgende waargenomen:

- diverse gemetselde riooltjes en afwateringen die rondom de pastoriewoning lagen;
  - een keldervloer bestaande uit plavuizen;
  - een tweetal waterputten uit de 19^e eeuw;
  - nabij de Vliet bevindt zich een puinlaag. Uit deze puinlaag kwamen 2 porseleinen wasbakken te voorschijn (mogelijk afkomstig van de voormalige school);
  - er zijn geen aanwijzingen gevonden van middeleeuwse bebouwing en er zijn ook geen sporen aangetroffen uit de prehistorie.
- Op dinsdag 11 juni 2013 heeft wethouder Mijdam een bezoekje gebracht aan de opgraving en heeft ze zich laten informeren over de werkzaamheden.

Martin van Rijn

Tollenskade

Tijdens het aanleggen van riolering in de Tollenskade in Voorburg in juni 2013 is op een diepte van ca. 1,5-1,7 meter een huisvuillaag aangetroffen, gelegen op het veen. De laag huisvuil bevindt zich onder het zandpakket, op het veen en bestaat uit: diverse aardewerk-scherven (zoals fragmenten van waterkruiken, stukjes etensborden, kopjes, fragmenten aardewerk met loodglazuur, etc.), linnen, leer (een leren schoenzool van een kind), een klei knikker, sintels/slakken, steenkoolresten, een stuk van een hoefijzer, spijkers, stukje lood, vensterglas, glas van een wijnfles, stukje van een medicijnflesje, dunne pijpensteeltjes, etc.

Op basis van de scherven concludeer ik dat het een huisvuillaag is, gelegen op het veen (oud maaiveld) uit eind 18^e eeuw en begin 19^e eeuw, dus tussen 1850 en 1910. Mogelijk gestort of verwerkt omstreeks 1900.

Twee kleipijpen van de Tollenskade (foto: Martin van Rijn).

Kleipijp

Datering: eind 19^e eeuw

Hielmerk: 59 gekroond

Maker: Thomas Sparnaay

Fragment van een 19^e-eeuws bord (foto: Martin van Rijn).

Fragment bord

Datering: 1881 – 1892

Merk: P. Regout & Co met een liggende sfinx alsmede de tekst GOUDKUST

Omschrijving: geometrische en symmetrische patronen

Bron: www.kunstpedia.com.

Martin van Rijn

Dragendorff 37 en ander puin van Forum Hadriani

Begin april een berichtje van Bram van den Band in de emailbrievbus: ‘Beste Thea en Evert, hierbij een overzicht van het gedetermineerde aardewerk’. Anders gezegd: de scherven die we op ‘Nieuw Hadriani’ hebben opgeraapt, zijn allemaal door deskundige handen gegaan en hebben – voor zover mogelijk – een inhoudelijk etiket gekregen.

Op woensdag 8 mei samen naar het onderkomen van ons aller AWLV getogen om de 50+ kilo scherven die we sinds we op Nieuw Hadriani wonen op het bouwterrein hebben opgeraapt, weer op te halen. Kunnen nu de lege planken in de boekenkast weer vullen met de leukste stukken. Weliswaar geen intacte terra sigillata kommen, dakpannen met perfect dateerbare legioenstempels, of droom der dromen: een fragment van het bronzen ruitersstandbeeld waarvan in de 17^e eeuw een

losse hand is gevonden in wat nu Park Arentsburg is.

Maar voor een koppel gewone amateurs die het door de officiële opgravingsploeg vrijgegeven terrein gewoon afschoorde toch heel aardig spul: zoals een paar terra sigillata scherven (o.a. type 'Dragendorff 37') van bijna 20 cm groot. Een handvat van een grote amfoor met daarin duidelijke vingerafdrukken van de pottenbakker. Twee leeuwenkopjes van de schenktuiten van wrijfschalen. Ook een paar leesbare stempels: SOSIMIM en COMITIALI. Respectievelijk afkomstig uit Lezoux(?) en Trier en dateerbaar op 25 – 260 AD & 160 – 180 AD. Plus nog heel veel ander aardewerk en een fors aantal kilo's dakpanfragmenten.

Een selectie van het vondstmateriaal thuis in de kast (foto's: Evert en Thea van de Graaff).

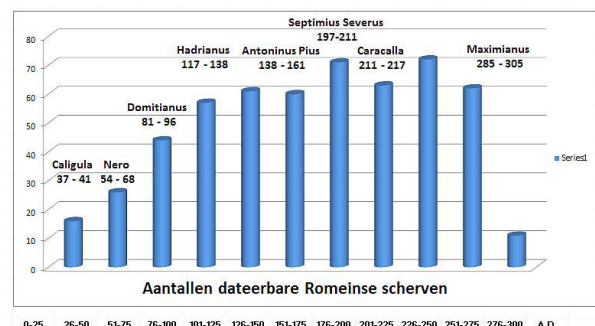
Enkele interessante stukken terra sigillata (foto's: Evert en Thea van de Graaff).

Uit het lijstje met meer dan honderd identificatienummers blijkt dat inderdaad vrijwel alles wat we hebben opgeraapt goed dateerbaar Romeins aardewerk is. En dan hebben we het nog niet eens over de tientallen stukken botmateriaal en natuursteen die vrijwel zeker ook door de bewoners van Forum

Hadriani zijn achtergelaten. Maar zeker weet je dat natuurlijk nooit. Ook in de periode van de buitenplaatsen langs de Vliet zullen er wel eens koeien en andere vleesleveranciers 'aan huis' zijn geslacht. Dus lastig te dateren zonder peperdure ¹⁴C-bepalingen. Bij het natuursteenmateriaal valt in ieder geval de aanwezigheid van tufsteen, leisteen en marmer op. Alle drie steensoorten die in deze streken in ruime mate door de Romeinen als bouwmateriaal gebruikt werden.

Nee: gegraven hebben we nooit! In het koopcontract van ons appartement staat zelfs heel nadrukkelijk dat je op het terrein van het Rijksmonument niet dieper mag graven dan 30 cm en als brave burger doe ik dat dan ook niet. Maar wel, voordat de graszoden door de tuinlieden in de tuin tussen de vier villacomplexen werden gelegd, elke week rondgelopen met in de ene hand een emmertje om de modderige scherven in te doen, en in de andere hand een prikstok om zichtbaar schervenmateriaal en ander puin los te kunnen wrikken uit de stugge klei. Zeker na een goede regenbui leverde dat 'schooien' altijd wel wat op. Ook nu nog als de tuinlieden weer onkruid hebben weggeschoffeld vind ik nog wel eens wat scherfmateriaal tussen de struiken.

Uit de determinatietabel die Bram van den Band heeft opgestuurd blijkt dat alle dateerbare scherven uit de periode 25 - 300 AD komen. Voor een deel van het materiaal is een veel specifiekere datering mogelijk. De periode 40 - 120 AD vormt een duidelijke groep, en een tweede cluster is de periode 200 - 260 AD. Naar we mogen aannemen twee bloeiperiodes van Forum Hadriani. En het stempel 'COMITIALI' is dus behoorlijk precies dateerbaar: 160 - 180 AD.

De aardigste stukken terra sigillata en ander aardewerk staan weer te pronken in de kast (zie foto's). En wat ook belangrijk is: we kennen nu ook wat vakjargon zoals 'Dragendorff 37'

om bezoekers (al dan niet geïnteresseerd) mee om de oren te slaan.

Bram, Joanneke en wie er verder ook heeft meegewerkt aan het determineren van onze verzameling Romeins schervenmateriaal. Heel hartelijk dank – we zijn erg blij met de ordening die jullie hebben aangebracht.

Evert en Thea van de Graaff

Excursie naar Ahrweiler

Al enige tijd bestond het plan voor een excursie naar het Duitse plaatsje Ahrweiler, enthousiast gemaakt door de verhalen van ons lid Halinka Berlage over een indrukwekkende Romeinse villa en de prachtige omgeving. In het weekend van 29 en 30 juni was het zover: met 12 man stapten we in de auto naar Duitsland.

Nadat we ons na de lange rit verzameld hadden bij de plaatselijke supermarkt (wijn uit de omgeving) met koffiehok (erg lekkere taartjes!) begonnen we met een bezoek aan de Romeinse villa van Ahrweiler. Daar kregen we een boeiende rondleiding over de geschiedenis en de indeling van deze omvangrijke villa, die in 1980 is ontdekt bij de aanleg van een weg. De geplande weg is iets verderop gelegd en over de villa heen is een museum gebouwd.

De vroegste fase van de villa dateert uit de 1^e eeuw na Chr. en was voorzien van o.a. een kelder en een eigen badgebouw met hypocaustum (vloerverwarming). Later in de 1^e eeuw werd de villa herbouwd en uitgebreid met een porticus met een monumentale toegangstrap. De muren waren beschilderd met fraaie muurschilderingen. In de laat-Romeinse tijd werd het gebouw gebruikt als *mansio*, herberg, en later als metaalsmelterij voor zilvererts uit de naastgelegen berg.

Overzicht over de Romeinse villa van Ahrweiler (foto: Joanneke Hees).

Bovenop de resten van het Romeinse badhuis zijn vroegmiddeleeuwse leistenen graven gevonden (foto: Joanneke Hees).

Daarna reden we daar vlakbij de berg op naar het tweede punt van het programma: de Regierungsbunker. In de Silberberg is namelijk een tunnel uitgehouwen, aanvankelijk aangelegd als treintunnel, maar in de jaren '50 en '60 in het diepste geheim uitgebreid tot een enorme bunker, die in de Koude Oorlog diende als toevluchtsoord voor de Duitse regering in Bonn. Het complex omvatte maar liefst 17,3 km tunnel! Mocht de bom vallen, dan konden hier ca. 3000 mensen het een maand uithouden, compleet afgesloten van de buitenwereld.

Een van de loodzware toegangsdeuren van de bunker (foto: Dokumentationsstätte Regierungsbunker Ahrweiler).

Hoewel de bunker nooit voor echte nood-situaties is gebruikt, is deze wel decennia lang onderhouden en altijd voorzien van de nieuwste en beste voorzieningen en apparatuur en was er een permanente bezetting. Regelmatig werden er grootscheepse oefeningen gehouden. Aan alles was gedacht: niet alleen zware beveiligingsmaatregelen (bijv. tonnen wegende deuren die binnen enkele seconden luchtdicht afgesloten konden worden en

decontaminatieruimtes) en commandocentra, maar ook een ziekenboeg, een kapper en recreatieruimtes.

Het grootste deel van de bunker is tussen 2001 en 2006 geheel ontmanteld, maar zo'n 200 m is nu als museum ingericht met originele spullen uit de jaren '60 en '70. Vrijwilligers leiden de grote aantallen bezoekers rond.

Er konden zelfs televisieopnamen gemaakt worden in de bunker (foto: Paul Baarslag).

Eenmaal weer buiten na ons ondergrondse verblijf genoten we nog eens extra van het mooie weer en het prachtige uitzicht over het dal en de wijnvelden.

Groepsfoto buiten de regeringsbunker.

's Avonds zijn we gaan eten in een Brauhaus in het pittoreske centrum van Ahrweiler, wederom een goede tip van Halinka. Erg gezellig! Een avondwandeling terug naar de hotels voerde ons in de schemering langs het riviertje de Ahr. We voelden ons even echt op vakantie!

Zondag was er geen vastgesteld programma en splitste de groep zich op. Met z'n zessen zijn we naar Bonn gegaan, alwaar we het Rheinisches Landesmuseum zijn gaan bewonderen, een fraai ingericht museum met een indrukwekkende archeologische collectie.

We vielen met onze neus in de boter, want er begon net een rondleiding over de tentoonstelling over criminaliteit in de oudheid. Bijzondere bruiklenen stalen de show, waaronder een ijzeren traliewerk met draaibare stervormige punten om de Romeinse bewoners te beschermen tegen inbrekers.

's Middags hebben we uitgebreid rondgewandeld door het centrum van Bonn, waar Peter Boverhoff intussen een levendige internationale markt had ontdekt met allerlei kraampjes met de meest uiteenlopende hapjes en drankjes.

Moe, maar zeer voldaan kwamen we aan het begin van de avond uiteindelijk weer terug in Voorburg aan. Halinka, nogmaals bedankt voor het geweldige excursie-idee!

Joanneke Hees

Voorzitter AWLV: Kees van der Brugge
Oostvlietweg 12 B, 2266 BL Leidschendam
070-3272859

Email: cavanderbrugge@casema.nl

Secretariaat: mr Robert Hirschel
Rodelaan 155, 2272 SB Voorburg
070-3862998

Email: hirschelrobert@gmail.com

Werkruimte: Van Naeltwijckstraat 9a,
2274 NV Voorburg
Werkavonden woensdag vanaf 20.00 uur.

Emailadres van de redactie:

joanneke.hees@gmail.com